

Володимир Іржицький

КИЇВСЬКИЙ ПОЛК ЯК ВІЙСЬКОВА І АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА ОДИНИЦЯ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Vladimir Irzhickiy. The Kievan regiment as military and administrative-territorial unit of the cossack-hetman state. In the article is considered the Kievan regiment as military and administrative component of the Cossack state. An author analyses personal and numeral composition of this regiment.

У статті розглядається Київський полк як військова та адміністративна складова козацької держави. Автор аналізує особистісний та чисельний склад цього полку.

Професор В.Сергійчук вважає, що у травні 1648 р. козацької влади в Києві ще не було [1]. Лише у червні 1648 р. маємо згадку про полковника Олешка Тяплушкіна, який був присланий від гетьмана до Києва [2]. Дослідник вважає, що прізвище «неправильно передане» або «прізвисько», і розглядає можливість, що першим київським полковником міг бути Олешко Байбуренко чи Олешко Походяй з Чигиринського полку [3]. Він акцентує увагу на козацькому старшині Олешку, який неначебто в травні 1648 р. був разом з Михайлом Кричевським і Максимом Несторенком знищений біля Кам'яного Затону, хоча наступні документи засвідчують, що вони залишилися живими. Така ж доля могла спіткати і Олешка [3]. В.Заруба вважає, що Київський полк сформувався влітку — восени 1648 р. [4].

Історик В.Липинський стверджував, що Київський полк, направлений 1649 р. на захист північних рубежів, нараховував 10 тис. кіннотників [5]. Наказний полковник київський Самійло Білецький 20 червня 1649 р. [6] вів 4 тисячі «до Литви». До нього входили 6 сотень Грицька Пещенка, Хвиньця, Тишка, Савоська, Перця з Чигирини, Кульші [6]. Зі служників КПЛ в козаки записався Іван Бугай, який в липні 1649 р. потрапив у полон в Глуховичах — селі за Браги ним [6].

Наприкінці червня 1649 р. перебіжчик до війська Речі Посполитої дав інформацію про Київський полк. Він вказав, що від Хмельницького призначений полковник Григорій Ганжа, але він мешкає в Чигирині. Полковник же київський, очевидно наказний, Самійло Бельський проживав під Києвом в Карпилові. Перебіжчик

вважав, що під його регіментом було 6 сотень і перерахував сотників: Грицько Піщенко, Хвінич, Тишко (мабуть, Нагорний), Свашко (Свашко Андрій був в Овруцькій сотні 1649 р.), Перець з Чигирина та Килш [6].

До нього приєдналися Чорнобильський полк (2 тисячі), Овруцький (3 тисячі кіннотників та 500 піших), Брагинський Григорія Голоти (1,5 тисячі вершників і 500 піхотинців) [7]. Загалом під командуванням М.Кричевського нараховувалося 17500 вояків [8], з яких 14500 — кіннота. Оцінюючи кінноту, Вище згаданий В.Сергійчук наголошує, що «її, на наш погляд, не можна вважати справді боездатною, що могла б вступити в бій на рівних з такою ж кількістю найманої шляхетської» [9]. Історик продовжує свою думку: «У більшості випадків, коли йдеться про великі загони й навіть полки козацьких вершників під час визвольної війни, то за цим треба бачити у першу чергу досвідчених піхотинців, котрі вирушили в похід на конях. А перед боєм вони, як правило, спішувалися, копали окопи й таким чином вели бойові дії» [9].

Інший дослідник, Ю.Мицик, вважає, що гетьман направив проти Радзивила 10-тисячний корпус, що складався з Київського, частини Білоцерківського і Чорнобильського полків [10]. До них мали долучитися Ніжинський, Чернігівський, Борзнянський, Лоевський, частина Переяславського та ще 2 полки. Крім того, рештки розбитих загонів Голоти [10]. Мицик зазначає, що Кричевський пішов не довшим і безпечнішим шляхом (з Чернігова на Гомель), а коротшим — «через надприп'ятські багна» [10]. Приблизно 8 липня Кричевський підійшов до Чорнобиля, де до нього приєднався Чорнобильський полк (7 корогв у 2 тисячі чоловік) під командуванням Михайла Панкевича, Овруцький полк Івана Бруяки (3,5 тисячі), Брагинський полк Григорія Голоти (3 тисячі) [10]. Кількість військ Кричевського не перевищувала 20 тисяч [10]. У Кричевського майже не було артилерії [10]. «Кричевський виступив у похід тільки під тиском Хмельницького і з огляду на кричущу потребу поставити щит на шляху армії ВКЛ» [10].

Для воєнної історії Київського полку колосальне значення має Лоевська битва [11]. У Києві ходили слухи, що під Лоевом в 15 верстах — два козацькі полковники [12]. Важлива інформація про 40 000 козаків і 8 000 татар [12]: «бой болшой» [12], а також, що загинуло тисяч п'ятнадцять козаків [12].

Козаки спалили Лоев, і ляхи вимушені стояти на лоївському городищі обозом. Козаки приїздили в Київ, взяли «они казаки въ Киеве пушки и затинные пищали и зелье и всинець» [13]. Після загибелі Голоти Б.Хмельницький направив два полки: Київський і Чернігівський з татарами [14].

На початку липня 1649 р. в литовський полон потрапив козак Захар, раніше підданий судді земського київського Аксака. Між козаками він був від «експедиції московської», тобто Смоленської війни, коли був під Севськом, Путивлем і Рильськом, тобто старожитній козак. Був учасником Пилявецької битви, під Бродами, Замостям і Львовом. Очевидно, був на раді під Переяславом, де старшина напала на Хмельницького, що від Замостя відступив і в глиб Польщі не пішов. Він стверджував, що з Хмельницьким до Речі Посполитої йшло 30 полків, у Переяславському полку до 15 тисяч, в полку Главацького — 11 тисяч, з яких половина залишалася в Україні, в полку Шумейка — 11 тисяч, з яких половину Хмельницький залишив в Україні [6].

1649 р. полк Київський мав 24 хорогви і очолював його «Puszko» [6], читай Пішко. З-під Зборова полк разом з усім військом відступав до Павлочі, а звідти уже самостійно до Києва [15]. З полком у Київ поїхав генеральний писар Іван Виговський [15].

Згідно зі Зборівським миром «була обкроєна козацька територія: відтято північно-західню частину Київського воеводства (повіт Овруцький і частину Житомирського — сливе ціле Київське Полісе)» [16]. Кордон же встановлювався від Дніпра: Димер, Горностайпіль, Коростисhev, Павлоч [16] — «Північна Київщина вся представлена одним Київським полком» [16].

Дніпропетровський дослідник В.Заруба вважає, що Київський полк сформувався на території Овруцького та Житомирського повітів [17]. За підрахунками І.Крип'якевича, територія Київського полку — 20 000 км кв [18].

Полонений під Загалом козак Переяславського полку Захар стверджував: «полк полку не ровня» [19], стосовно ж Київського полку спостерігається така картина: «Поza тим всі сотні в ближшій околиці Київа» [20]. Розглянемо кількість сотень та їх питома вага у складі полку (див. у табл. 1).

Овруцька сотня своїм попередником мала Овруцький полк. З овруцьких полчан збереглася інформація про Григорія Закусила. Якийсь його родич Іван Закусило був власником одного диму у с. Закусили (1631), потім овруцький замковий підписок (1645–1646)

[21]. 1631 р. у тому ж селі ще один дим тримав Тарас Борисович Закусило [22]. Григорій Закусило став сотником Київського полку, з ним разом були син Прокіп, брат Антін з двома синами. Горностайпільці — це залишки Горностайпільського полку, територіально необхідно визначити залишками, яких формувань були Солтанівці і Ворсевська сотня.

Таблиця 1

№ х/р	Назва сотні	Кількість козаків
	Полкова Київська	178
	Білецького	181
	Нагорного	79
	Предримирського	70
	Васильківська	127
	Білогородська	94
	Ходосівська	91
	Трипільська	171
	Обухівська	152
	Преварська	95
	Гостомська	77
	Броварська	53
	Ясногородська	87
	Макарівська	111
	Мотовилівська	212
	Салтанівці	114
	Горностайпільці	30
	Ворсевська	106
	Овруцька	119

Кілька старшин в реєстрі Київського полку, що передують самому списку козаків, М. Грушевський пояснював так: «з категорії полкової ж чи військової старшини» [23] і пояснював їх наявність «правдоподібно, позиція козацтва в Києві як українським центрі і воєводській столиці вимагала від нього більшої репрезентативності» [23]. Укладачі ж реєстру 1649 року вважали цих 8 старшин сотнею полковою [24].

Михайло-Станіслав Кричевський очолював полк протягом літа 1648 — серпня 1649 р.

Серед керівного складу полку бачимо наказного полковника Пішко (1649, весна [25]), пізніше Григорій Пішко — сотник київський (? — 1649 — ?), а Євтух Пішко — козак його сотні (1649 [26]) і полковник київський (1653–1654). Вбитий Павлом Яненком за невиконання наказу про передачу полковничого уряду. Вірогідно, що полковником київським весною 1649 р. був Григорій Пішко. Його змінив чигиринець Григорій Ганджа — наказний полковник київський (? — 1649.04. — 06. [27] — ?), який пізніше повернувся до свого полку — козак Чигиринського полку (? — 1649.10. [28] — ?). Дещо пізніше серед наказних полковників Михайла Криси (1649.09.) і Василя Дворецького (1650.11. — ?).

Уже згадуваний історик В.Заруба вважає, що полковим центром 1648–1708 рр. був м. Київ [29]. С.Плохій вважає, що перевага Чигирину, як столиці, над Києвом була віддана через близькість до татар, слабкість позицій козацтва в Києві, сильні позиції духовенства і міщанства в Києві [30]. Ю.Мицик доповнив ці дані наступними факторами: можливістю оперативної ординської допомоги протягом дня, близькістю переправ через Дніпро, Чигирин вигравав у Києва у фортифікаційному відношенні, Чигирин лежав у серці традиційних центрів реєстрового козацтва, особисті мотиви, коли резиденція гетьмана традиційно була у рідному місті [31].

27 серпня 1650 р. Київський полк за наказом гетьмана виступив у Волощину [32]. 8 вересня з Могилева-Подільського перейшли Дністер у Волоську землю, але через сотника Брацлавського полку Михайла Поповича дістали гетьманський універсал повернутися до Києва [32]. Десь 20 вересня повернулися на місце дислокації. Маємо характеристику їх озброєння: «А ружьемъ де войско все исполнено, у иныхъ огненой бой, а у иных лучная стрельба: а съ кіями де, какъ бывало прежь сего, ныне нетъ: а пороху и свинцу въ войске много: привозять де купцы въ войско селитру, и козаки де изъ селитры сами порохъ делаютъ: а иной де порохъ и свинець взяли въ городехъ, въ которыхъ были Ляхи» [33].

У березні 1651 р. ксьондз коростишевський сповіщав шляхтича Незвовського: «Прийшла певна і неодмінна відомість з Києва, що добровольців скликають на багатьох місцях» [34], потім — «Київський полк виступив» [35].

29 травня 1651 р. російські інформатори сповіщали, що у Б.Хмельницького 17 полків, крім «тех трех полковников, которые стоят против литовских войск» [35], зрозуміло, що два з цих

полків — Київський і Чернігівський. Маємо звістку літом — 1651 р. «Писаль в Корсунь до гетьмана из Києва Київський полковник Антон, «что стояль он за Киевомъ на заставѣ и съ Ляхами бой у него былъ не одинова, и до Києва Польскихъ воинскихъ людей не допускаль»» [36].

У липні 1651 р. в наступ перейшли литовські війська, загрожуючи Україні з півночі. Незабаром був захоплений Київ.

З записки піддячого Григорія Богданова у серпні 1651 р. довідуємося, що Київський митрополит і печерський архимандрит сповіщали і просили київського полковника: «відомо де имъ учинилось подлинно, что гетманъ Радивильъ посылаетъ на него, полковника, и его полку на козаковъ большихъ воинскихъ людей, и приказалъ имъ такъ: какъ де вы полковника Киевского и козаковъ на заставѣ побьете, и они бѣ воинскіе люди шли до Києва и в Киевѣ бѣ церкви Божіи и дома разорили до конца и Киевлянъ бы всѣхъ, кого застануть, всѣхъ высѣкли; и ему де, полковнику, противъ дольшихъ воинскихъ людей не устоять, и он бы, полковникъ, противъ Поляковъ больши того за Киевъ не стояль и отступилъ бы отъ Києва прочь» [36].

Митрополит сповістив полковника, що «до Радивиля пошлете отъ себя посланцовъ своихъ, чтобы он воинскимъ людемъ въ Киевѣ вервей Божіихъ разорять и православныхъ христіянъ сѣчь не велѣль, потому что они духовного и свѣтцогого — всякихъ чиновъ людей въ подданствѣ и во всей его королевской волѣ быти хотятъ; а что де козаки проивъ короля стоять и войну ведутъ и Киевомъ владѣють, и то де чинится не по ихъ волѣ» [36].

Полковнику стало відомо, «что митрополитъ до Радивиля посланца посылалъ съ большимъ прошеньемъ, чтобы он, Радивиль, воинскихъ людей во всей королевской волѣ быти хотятъ. И Радивиль де воинскихъ людей въ Киевѣ полатъ не смѣеть» [36]. Митрополит просив полковника, щоб «съ заставы съ козаками шполь и сталъ выше Києва во дву миляхъ» [37] і полк було виведено з Києва.

Гетьман зреагував миттєво, вказуючи, «что тот Киев покинул без его гетьманського разрешения, и за это будет каран войсовымъ караньемъ, потому что он учинил не добро» [37]. Цікава мотивація Хмельницького, чому не мають права залишати Київ: «самої стольной городъ и церкви Божіи и святые мощи, откудава православная христіянская вѣра зачалась и розсіяла яко солнце, выдалъ въ Ляцкіе въ еретическіе руки на поруганье» [37]. Полков-

нику ж гетьман наказав повернутися «на заставу въ прежніе мѣста и до Кіева Польскихъ воинскихъ людей не допускаль» [37]. В тот же день гетьман направил «Кіевъ для обереганья» два полка — Уманський і Білоцерковський.

Написал гетьман і до митрополита, щоб він у Києві жил «безо всякого страхованья и молилъ Бога, чтобъ православная християнская вѣра отъ еретическихъ рукъ была свободная; а до полковниковъ бы ево и до козаковъ о такому дѣлѣ, чтобъ за Кіевъ козаки не стояли, впредь не писалъ» [37].

Коли «польскіе люди пошли было до Кіева, и Кіевской полковникъ Онтонъ съ козаками, не допуская Польскихъ людей до Кіева, встѣтилъ за 15 верстъ, и Польскіе люди съ козаками учинили бой и бились во весь день, и козаки Польскихъ людей побили и до Кіева ихъ не допустили» [37].

«А какъ у козаковъ съ Поляки былъ бой, и Кіевске мѣщане животы свои изъ Кіева вывозили и сами выбѣжали за Днѣпръ и Кіевъ покинули пустъ; а какъ Кіевскіе мѣщане изъ Кіева бѣжали и животы свои возили, и въ тѣ поры съ великого страхованья другъ друга топтали, и межъ ими в Кіевѣ по улицамъ и на перевозѣхъ тіснота была большая. А митрополитъ и подьячей въ тѣ поры отъ Полькихъ людей, будучи в Кіевѣ, были въ великомъ страхованьѣ» [38].

У 1654 р. у зв'язку із черговою реорганізацією полків із Переяславського до Київського полку були передані Остерська, Козелецька і Заворицька сотні. Моравська на цей час уже не існувала. До Київського полку у 1654 р. належали 22 міста [38]. З колишніх сотенних тут знаходилися Київ, Васильків, Білогородка, Трипілля, Обухів, Мотовилівка. Макарів, Гостомель, Ходосівка, Преварка, Бровари, всього 11. У переписних присяжних книгах у січні 1654 р. вказано, що у Києві «всяких людей 1460» [39].

Новими містечками полку були Бородянка, Вишгород, Димер, Лісники, Рожівка, Остр, Карпилівка, Козелець, Бобровиця, Заворичі, Чорнобиль, — також 11 [40].

Є згадки про існування Вишгородської сотні в 1654 і червні 1662 рр. [41]. Після 1654 р. у лютому 1662 р. виникла Іванківська сотня з сотником Онисимом Сивченко [42]. У 1659 р. серед сотень полку бачимо Житомирську.

У цей час за полковництва Пішко (? — 1653.11. — 1654.01.) наказними полковниками були Павло Яненко-Хмельницький (1653.10. [43]), Василь Дворецький (1653.12. — 1655.10.).

Василь Федорович Дворецький (? — 1629–1671 [44] — ?) був шляхтичем гербу «Слонина» [45]. Зберігся помянник його роду у Межигірському монастирі [46]. Василь Федорович поюзачився і став сотенним старшиною Київського полку (1649), неодноразово призначався наказним полковником київським (1653.11, 1654.01., 1655.10. [47], 1656.05., 1656.11. — 1656.12., 1657.04., 1657.07. — 1657.08., 1658.03., 1658.09.). Це свідчить, що протягом 1651–1658 рр. він знаходився на старшинському уряді чи полкового старшини або сотник. На нашу думку він був сотником київським.

Все ж наступним полковником став близький родич Б.Хмельницького Павло Яненко-Хмельницький (? — 1629–1679 — ран. 1687). Ю.Мицик вважає його шляхтичем [48], В.Кривошея уточнює: «він належав до любецької шляхти» [49]. Був у значному товаристві Війська Запорозького в Чигирині [50]. В 1650 р. — в посольстві до Туреччини, в 1651 р. — в посольстві до Василя Лупула. Сотник київський (1650–1654). В 1653 р. їздив за тілом Тимоша Хмельницького в Сучаву. Після Переяславської ради, в якій брав активну участь, змінив полковника київського (у січні 1654 р.) [51]. 2 лютого 1654 р. вбив колишнього полковника київського Пішка за невиконання розпоряджень гетьмана.

15 червня 1655 р. Богдан Хмельницький надав Павлу Яненку маєтності покійного Грузевича-Нечая Бугаївку, Беркове та за Прип'яттю два села (Масани і Борщівку) з млинами [52].

Новим київським полковником став Антін Жданович, який ще у 1654 р. очолював козацьке посольство до царя, у нагороду отримав три сорока соболів (один за 20 рублів і два по 18 [53]). Пізніше згадувався як відставний київський полковник (1655.10. [54]). Подав чолобитну у 1656 р. царю з проханням надати йому маєтності: «Впустѣ будучими мѣстечки, в повѣтѣ Кіевскомъ будучими, отъ приходу непріятельского гетмана Литовского Радивила разорены и испустошены, то есть Обохово, Германовка и Любечь да село Королевка, со вѣми здавна къ нимъ приналежностми; сего ради преді пресвѣтлымъ твого царського величества престолом упадаючи до земли, бью челомъ: пожалуй меня! а я, великій государ цар и великій князь Алексѣй Михайлович, всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержецъ, всегда твоему пресвітлому престолу вѣрно и желательно служити готовъ ставлюся» [55].

Гетьманською довірою вважаємо доручення ведення слідства і суду над Іваном Дорошенком київському полковником Антіну

Ждановичу. В Ніжині 26 квітня 1656 р. [56] Жданович зустрівся з сотником Ніжинського полку Тимофієм Онікієнком [56], потім поїхав до Борзни, де розпитував колишнього польського полковника Федора Костянтиновича, з яким до Війська Запорозького перейшло 6 корогв. Побував у Чаусах, в Стародубі і 3 травня [57] закінчив слідчі дії. Як наслідок, горському сотнику Харитону Жуковському А.Жданович наказав відрубати голову через те, що допустив своїх козаків до крадіжок [58]. Такий скурпульозний підхід Ждановича до ведення слідства засвідчує про його попередній життєвий досвід у судівській справі.

У заслугу Жданович був призначений наказним гетьман над військами, посланим на допомогу Ракоці. Ракоці ставився до нього «майже презирливо, ніколи ні в чому з ним не радився, і взагалі козакам завдавали угорці великих образ і кривд» [59]. У нього в заступниках був Сулимка, який разом з патроном втік до Києва і «хоронятця в монастирях» [60] 29 травня 1657 р. отримав царську грамоту. Т.Яковлева вважає його «бездарним» через те, що у 1651 р. «залишив Київ на поталу полякам, які пограбували місто», у 1653 р., «будучи послом у Польщі, став заручником, його тримали у полоні майже два роки» [61].

Одночасно з облогою Львова гетьман відправив значний українсько-московський експедиційний корпус до р. Вісли. Він з'явився на коронних землях Польщі і незабаром опанував Люблін. Однак, незважаючи на значні військові успіхи, Б.Хмельницький спішно завершив другий західноукраїнський похід. Причиною цього був цілий комплекс різних зовнішньополітичних чинників, на яких акцентують увагу історики: наявність українсько-московського конфлікту інтересів у західноукраїнському регіоні, загроза вторгнення татарських орд в Україну та загострення стосунків зі Швецією. Усе це унеможливило здійснення головної мети Б.Хмельницького — визволення всіх етнічних українських земель.

Підписання 24 жовтня 1656 р. Віленського перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою змусило гетьманський уряд внести корективи у свій зовнішньополітичний курс. У жовтні 1656 р. гетьман підписав договір про дружбу із представниками трансильванського князя, а в другій половині січня 1657 р. поновив українсько-шведський діалог. Гетьман наказав полковнику київському А.Ждановичу зібратися з Білоцерківським

і Переяславським полком у Білій Церкві і охотникам бути готовими виступити проти поляків 15 грудня 1655 р. [62].

Українська армія взяла участь у війні Швеції і Трансильванії проти Речі Посполитої. 10 січня 1657 р. на допомогу семиградському князеві Юрію (Дердю) II Ракоці Б.Хмельницький відрядив сильний експедиційний 20-тисячний козацький корпус на чолі з наказним гетьманом А.Ждановичем. Він складався з Київського, Переяславського, Білоцерківського полків та численних загонів добровольців: «Гетман Хмельницький вислал от боку свого Антона чигиринского, придавши ему с всіх полков людей чолнійших по килка сот, албо інших и тысяча шило охочих» [63].

У лютому 1657 р. військо Ждановича поблизу Перемишля об'єдналося з основними силами князя Ракоці. 18 березня 1657 р. Київський полк у складі об'єданого союзного війська, подолавши близько 400 км, взяв участь в оволодінні м. Краковом. На початку квітня, об'єднавшись із шведською армією, коаліційні сили здобули Люблін та інші міста. Проте після взяття Бреста шведський король з основними силами покинув Польщу. Тим не менше, на початку 1657 р. українсько-трансильванські війська оточили столицю Речі Посполитої Варшаву. Польський гарнізон капітулював, а місто сплатило значну суму контрибуції.

Лише зрозумівши, що шведський король не надасть допомоги в цій війні, союзницькі війська, залишивши Варшаву, почали відступ. 12 липня 1657 р. поблизу Меджибожу армія Ракоці капітулювала, а Київський полк, у складі козацького війська повернувся в межі України. Маємо звістку про те, що Антін Жданович у вересні 1657 р. повертався з військом з Польщі [64].

Незважаючи на невдале закінчення, цей похід української армії послабив військовий потенціал Польщі та перешкодив її активним діям на українському фронті.

Смерть Б.Хмельницького в 1657 р. стала своєрідним рубежем як у політичному розвитку Української козацької держави, так і у військово-політичній історії Київського полку.

Отже, ставши військовим підрозділом регулярних збройних сил України, Київський полк поряд із іншими корінними реєстровими полками був основною ударною силою та організаційним ядром українського війська. Він брав активну участь в усіх найважливі-

ших воєнних операціях періоду 1648–1657 рр., особливо відзначившись у битві під Лоевим.

---

1. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — К.: Аграрна наука, 1996. — С. 73.
2. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (далі — Акты ЮЗР). — Спб., 1861. — Т. III. — С. 215.
3. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — С. 74.
4. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 53.
5. Lipinsky W.Z. Z dzieow Ukrainy. — Krakow, 1912. — S. 431.
6. Мицик Ю. Полковник Ілля Голота і Тагальська битва 1649 р. в світлі нових документів // Мицик Ю. Albaruthenica. Студії з історії Білорусі. — К., 2009. — С. 168, 170.
7. Lipinsky W.Z. Z dzieow Ukrainy. — S. 434.
8. Документы об освободительной войне украинского народа, 1648–1654 гг. — К., 1965. — С. 431.
9. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — С. 183.
10. Мицик Ю. Битва під Лоевом 1649 р. — С. 151.
11. Переяславський О. Лоїв-Loiv. — Каліш, 1935.
12. Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 337.
13. Акты ЮЗР. — Спб., 1873. — Т. VIII. — С. 302.
14. Акты ЮЗР. — Т. III. — С. Приложение, 71.
15. Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 350.
16. Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. III. — Київ — Відень, 1922. — С. 214.
17. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. — С. 53.
18. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів: Світ, 1990. — С. 239.
19. Мицик Ю. Полковник Ілля Голота і Тагальська битва 1649 р. в світлі нових документів. — С. 174.
20. Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 275.
21. Яковенко Н.М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 163.

22. АЮЗР. — Ч. VII. — Т. I. — С. 406.
23. Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 278.
24. Тодійчук О.В., Страшко О.В. Сотенно-полковий устрій Гетьманщини за «Реєстром війська Запорозького 1649 року» // Реєстр Війська Запорозького 1649 року: транслітерація тексту / Ф. П. Шевченко (відп. ред.), О. В. Тодійчук (підгот.). — К.: Наукова думка, 1995. — С. 501.
25. Мицик Ю.А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // Сіверянський літопис. — 2001. — № 1. — С. 143.
26. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: транслітерація тексту. — С. 291.
27. Мицик Ю.А. Умань козацька і гайдамацька. — К.: КМ Академія, 2002. — С.15.
28. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: транслітерація тексту. — С. 29.
29. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького. — С. 53.
30. Плохий С.Н. Между Киевом и Чигирином: украинское казачество в поисках столицы и идентичности // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. — СПб., 2004. — С. 125–144.
31. Мицик Ю.А. Чому Богдан Хмельницький обрав столицею України Чигирин? // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. Т. 16. — Кам'янець-Подільський, 2006. — С. 42–43.
32. Акты ЮЗР. — Спб., 1861. — Т. III. — С. 433.
33. Акты ЮЗР. — С. 456.
34. Мицик Ю. Щоденник князя Януша Радзивила як джерело з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // Мицик Ю. *Albaruthenica*. Студії з історії Білорусі. — С. 122.
35. Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 455.
36. Акты ЮЗР. — С. 472.
37. Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 472.
38. Акты ЮЗР. — Спб., 1878. — Т. X. — С. 239–240.
39. Акты ЮЗР. — С. 293.
40. Акты ЮЗР. — С. 239–240.
41. ІР НБУ. — Ф. П. — № 15544. — Арк. 6.
42. ІР НБУ. — № 15405. — Арк. 30.
43. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. — К., 1998. — Ч. II. — С. 31.

44. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1906. — Т. I. — С. 395.
45. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. — К., 1991. — С. 41.
46. ІР НБУ. — Ф. Петров. — № 375/374 С. — Арк. 229.
47. ІР НБУ. — Ф. П. — № 15564–15570. — Арк. 50.
48. Мицик Ю. Павло Яненко-Хмельницький // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. — К., 1998. — Кн. 1. — С. 386.
49. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648–1782 рр.). — К.: ШІЕНД НАНУ, 1998. — Ч. I. — С. 64–65.
50. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: транслітерація тексту. — С. 27.
51. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — С. 89.
52. Універсали Богдана Хмельницького. — К., 1998. — С. 169.
53. ІР НБУ. — Ф. П. — № 15557–15561. — Арк. 93.
54. ІР НБУ. — № 15564–15570. — Арк. 50.
55. Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 541.
56. Акты ЮЗР. — С. 519.
57. Акты ЮЗР. — С. 520–521.
58. Акты ЮЗР. — С. 521.
59. АЮЗР. — Ч. III. — Т. VI.—С.298.
60. Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 54.
61. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок руїни. — К.: Основи, 1998. — С. 200.
62. Акты ЮЗР. — Спб., 1873. — Т. VIII. — С. 393.
63. Літопис Самовидця / Видання підготував Я.І.Дзира. — К., 1971. — С. 74.
64. Акты ЮЗР. — Спб., 1879. — Т. XI., Прибавленя — С. 711.